

BUXORO VILOYATI TOPONIMIYASI VA UNING HUSUSIYATLARI

Sirojiddinov Husanbek

QDPI GIBA yo'nalishi 3-kurs talabasi

Anotatsiya. Buxoro viloyati toponimlarini geografik nomlarni o'rganish chog'ida albatta o'zbek va tojik tilini bilish alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Buxora viloyatining toponimik joy nomlari hamda shaharlari va tumanlari haqida so'z ketadi.

Kalit sozlar; Vixara, Siyovush, Tangli jamoli, kichik dasht, rometi, razmitin, Olotxona, kovon, vob, jilvon, tarova, sadpri, o'g'uz.

Kirish qismi; O'zbekistonda jahonga mashhur shaharlar va tarixiy obidalar juda ko'p. Dunyo e'tirof etgan ana shunday qadimiy shaharlardan biri Buxorodir. Prezidentimiz qayd qilganidek: "Buxoro ezgulik shahri – qadimgi ajdodlarimiz, uni shunday atashgan, jahon madaniyatining yorqin va qadimiy o'chog'i bo'lgan bu shaharni biz, avlodlar ham shunday ataymiz". Ma'naviyat va madaniyat maskani bo'lgan bu shaharni butun jahon biladi. Ana shu qutlug' shaharning nomlari va uning ma'nosi, ya'ni toponimikasi, tabiiyki, barchada qiziqish uyg'otmasdan qolmaydi.

Asosiy qism.

Buxoro sanskritcha "Vixara" so'zidan olingan bo'lib, "ibodatxona" ma'nosini bildiradi degan fikr bor. V.A.Lishisning fikricha, Vixara so'zi So'x tilida "parxar" shaklida kirgan. Hofiz Tanish yozishicha, "Buxoro" so'zi buxor so'zidan kelib chiqqan bo'lib, o'tparastlar tilida "ilm makoni" demakdir. Bu talaffuz uyg'ur va xitoy butparastlarining tiliga yaqindir, chunki ular sig'inish joylari bo'lgan ma'budalarni "buxor" deb ataydilar. Buxoro shahrining nomi aslida "Lumijkat bo'lgan (Hofiz Tanish Buxoriy"Abdullanoma, 1 jild T. 1966, 273 bet) Buxoro

toponimi yolg'iz emas. XI-XII asrlarda Balx shahri atrofida Navbehordarvozalari bo'lgan. Navbehor "Yerta bahor" emas, balki "yangi ibodatxona" demakdir. Buxoro shahri etimologiyasi bilan Hindistondagi Bihar shtatining etimologiyasi biridir. (V.A.Nikonov). V.V.Sostakovich Sibirdagi Buxoro nomli daryoni tilga oladi.

Buxoro yaqinida Dul Buxoro (Jul Buxoro) nomli qishloq bo'lgan. Buxoro viloyatlaridan biri Buxorxitvar (Najar-xatvar) deb atalgan (Buxoro okimlari "buxorxudot" deyilar edi.) Bekobod yaqinida Buxorolik, Janubiy Uralda Buxorcha degan soy, Qashqadaryo viloyatida (Kitob, G'uzorda) Buxorto'por, Buxori, Xo'jabuxori nomli mahalla, joylar bor. Shunday qilib, Buxoro komponentli toponimlar bir anchadir. Qadimgi turkiy runik yozuv (Kulteginga bag'ishlangan yodgorlikda) Vuharak degan joy nomi uchraydi. Buqaraq, ulis - Buxoro edi. Bu joy nomiga S.Y.Malov bemalol Buxoro deb izoh bergan. Akademik B.Ya.Vladimirstev o'sha yodgorlikda So'g'd nomi ham uchrashini aytadi va Buhara haqiqatan Buxoro degan so'z bo'lib, "o'yrat" (oltoy) aramonlik eposlaridan habirida buxarin chyerik, ya'ni "Buxoro qo'shinlari" degan so'zlar uchraydi, deb yozadi.

Ba'zi bir tadqiqotchilar Buxoro so'zi sanskritcha emas, balki eftalitcha bo'lsa kerak, deb hisoblaydilar. Bunda ular so'g'diy yozma hujjatida Buxoro so'zining bosh harfi "P" bilan yozilganini dalil qilib keltiradilar. (V.A.Livshist, K.V.Kaufman, I.M.D'yakonov "O drevney sogdiyskoy pismennosti Buxary". Vestnik drevney istorii, Buxoro o'zining ko'p asrlik tarixi mobaynida bir necha bor ko'tarilish va inqiroz davrlarini boshidan kechirdi, istilolarining qurboni bo'ldi. Moddiy madaniyat va san'atning shunchalik xilma-xil va turli davrga oid yodgorliklari to'plangan bunday shaharlar juda oz. Shahar sharqme'morlari yaratgan. Buxoroning birinchi tarixchilari yozib qoldirgan afsonalardan birida Buxoro qal'asi Siyovush tomonidan qurilgan deb aytiladi. Siyovush qadim zamonlarda ilohiy shaxs sifatida hurmatlangan. Keyinga davrlarda yaratilgan she'riy afsonaga ko'ra, Yeron shohi va turk ayolining farzandi bo'lgan Siyovush Turon shohi Afrosiyob tomonidan o'ldirilgan. VII asrda shahar yuqorida ta'kidlanganidek; so'g'dcha nom bilan Numijkat deb atalgan bo'lsa, VII-VIII asrlarda esa Puxo, Buxo,

Buge Qadimgi Buxoroning nomlari orasida eng mashhuri “Buxoro”dir. Bu toponimning ma’nosi xususida ham xilma-xil fikrlar mavjud. Jumladan, mashhur sharqshunos olim, akademik V.Bartold bu atamani qadimiy hind tili, sanskritcha “Vixara” - monastir, yoki budda dini rohiblari yig’iladigan joy, ibodatxona tarzida izohlaydi. A.Muxammadjonov esa uni so’g’dcha “Bug’” - tangri, “oro” - “jamoli”, ya’ni “Tangri jamoli” tarzida izohlaydi. Tadqiqot jarayonida boshqa manbalarga ham murojaat qildik. Jumladan, Muhammad G’iyosiddinning “G’iyos ul-lug’oti”da “Buxoro” atamasiga izoh berilib, Turondagi qadimgi shaharning nomi ekanligi, uning ma’nosi “ilm, ilm makoni” demakdir deyiladi. Ushbu tavsif Muhammad Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asaridagi fikrlarga mos kelishi e’tiborga molikdir. Narshaxiyning bu shahardagi olimu ulamolarning ro’yxati bir necha qog’ozga sig’maydi deb ta’kidlagani buning dalilidir. Bundan tashqari “Buxoro” so’zining yana bir ma’nosi ham berilgan bo’lib, u “bug’”, ya’ni issiq ta’sirida havoga ko’tariladigan par tarzida izohlanadi

Shuningdek, tojik tilining izohli lug’ati “Farhang”da ham “Buxoro” so’zining ma’nosi “suv zarrasi”, issiq ta’sirida bug’lanadigan daryo, dengiz suvi tarzida izohlanadiki, bunda ham chuqur ma’no, mantiqiy, ilmiy mushohada mavjuddir.

Buxoro hududagi shahar va tumanlar toponimiyasi

Afshona Buxoro viloyati Peshko’ tumanidagi qishloq. Abu Ali ibn Sino tug’ilgan joy. Narshaxiy asarida Afshina shaklida keltirib, «Katta shahriston va mustahkam hisorga egadir. Bir qancha qishloqlar unga mansubdir. Bu yer duo qabul bo’ladigan joy» deb ta’riflagan. Qishloq nomi cho’lda o’sadigan "afshon" degan giyoh nomidan kelib chiqqan bo’lishi mumkin.

Bodiyai Xurdak Karmana shahrining qadimgi nomlaridan biri. Narshaxiyning yozishicha, «qadim vaqtlarda Karmanani «Bodiyai Xurdak» («Ko’zacha») deb ataganlar» (26 a, 95 b.). Haqiqatdan ham bodiya so’zining bir ma’nosi «ko’za», «umon» demakdir. Shuningdek, uni:cho’l, dasht, biyobon» ma’nolari ham bor. Demak, Bodiyai xurdak «Kichik cho’l», «Kichik dasht» degan ma’noga ega. Joy nomlari uy-ro’zg’or buyumlaridan ko’ra ko’proq tabiiy geografik atamalar bilan nomlanganligini e’tiborga olsak, keyingi ma’no haqiqatga yaqinroq bo’ladi.

Vardonze. Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi qishloq. Narshaxiy «Bu katta bir qishloq bo'lib, kuxandizga, katta va mustahkam hisorga ega. U qadim vaqtlardan podshohlarning turar joylari bo'lgan, lekin hozirda unda podshoh o'tiradigan qarorgoh yo'q. Vardona Buxoro shahridan qadimroq barpo bo'lgan, uni Shoxpur Malik (Shopur-Xusrav-II (531-578) yoki Xusrav II (590-628)ning o'g'lini ko'zda tutilsa kerak)bino qilgan» deb yozadi. Qadimgi qo'rg'on yaqinidagi qishloq hozir Ko'hna Vardonze deb ataladi. Toponim so'g'dcha «var» so'zi asosida tuzilgan bo'lib, aholi yashaydigan, to'rt tomoni devor bilan o'ralgan istehkomni bildiradi. «qo'rg'on, podshohlarning maxsus qarorgohi» ma'nosiga ega.

Vobkent. Buxoro viloyatidagi shahar, shu nomli tuman markazi. O'g'uz shevalarida **vob** yoki **vaob** so'zi «bo'z yer, quruq yer» degan ma'noga ega. Vobkent-«bo'z yerdagi qishloq, aholi manzili» demakdir.

Galaosiyo Buxoro viloyatidagi shahar. Buxoro tumanining markazi. Galaosiyo ikki so'zdan olingan bo'lib, Gala-qishloq, «Osiyo-tegirmon» yoki «tegirmonli qishloq» ma'nosini anglatadi. Xalq etimologiyasiga ko'ra, tojikcha «alla, osiyo-alla tegirmoni» so'zidan olingan deyiladi.

Jilvon. Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi qishloq, kanal va cho'l nomi. Buxoro amirligidagi mansab va martabalardan biri xalqni o'g'ri,qaroqchi va yo'lto'sarlardan himoya qiluvchi jilbon mansabi bo'lib, joy nomi ham shundan kelib chiqqan bo'lsa kerak.

Jondor. Buxoro viloyati Jondor tumani markazi. Qo'rg'on ma'nosida a)Tirik mavjudot, jonivor; b)O'rta Osiyoda Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida yasovulboshi, Shurot (gvardiya)ning mashhur kishilari;v) Qurol-aslaha egasi «do'st va madadkor» deyilgan fikrlar bor.

Jo'ybor. Buxoro shahrining g'arbidagi mavze. XII asrda Ahmadxon hukmronligi zamonida obod qilingan. Jo'ybor «ariq bo'yi» ma'nosini bildiradi. Jo'ybor xo'jalari katta mavqega ega bo'lgan.

Jo'yi Mo'liyon. Buxoro shahrining shimol tomonidagi ariq va uning atrofidagi ekin yerlari nomi. Narshaxiyning yozishicha, Jo'yi Mo'liyon yerlari qadim vaqtlarda Tug'shodaning mulki bo'lib, u o'z farzand va kuyovlarining har biriga

taqsim qilib byergan edi. Marhum Amir Ismoil Somoniy bu yerlarni xalifa al Musta'in ibn al Mo'tasimning lashkarboshisi bo'lgan Hasan ibn Muhammad ibn Tolutdan sotib oldi. Amir Ismoil Jo'yi Mo'liyonda saroylar va bog'lar barpo qilib, uning ko'proq qismini Mavoliylarga vaqf qildi. Shunday qilib bu yerlar Jo'yi Mav oliyon deb atalib keyinroq Jo'yi Mo'liyon bo'lib ketgan. Mavoliy-aslida «Mavlo» (Xoja, janob, valiy va hokazo)ning jami.

Kogon Buxoro viloyatidagi shahar. 1888 yildan boshlab Zakaspiy temir yo'li (Krasnovodskdan Samarqandgacha)bo'yida, Kogon qishlog'i o'rnida yuzaga kelgan. Nom qoraqipchoqlarning **kovon** urug'i bilan bog'liq bo'lsa kyarak. Chunki Kogon tumanida qipchoqlarning turli urug'i yashaganlar. Bundan tashqari "ko'k ekuvchilar" degan talqini ham bor.

Losha Buxoro viloyati Buxoro tumanidagi qishloq. O'tmishda Buxoro sharidan O'rtacho'l massiviga boriladigan yo'l yoqasida xarob, tashlandiq ko'l bo'lib, vaqt o'tishi bilan uning qurigan o'rnida qishloq barpo bo'lgan. Losha-xarob, aftoda ma'nosiga ega.

Olot Buxoro viloyatidagi shahar va shu nomli tuman markazi. Buxoro tumanida Olotxona qishlog'i ham bor. Olot Arlot qabilasining dialektal talaffuzidir. Ayrim manbalarda Olat-asboblar, yaroqlar ma'nosida ham keltiriladi.

Peshko' Buxoro viloyatida shu nomli tumandagi aholi markazi. Peshko' nomi aslida «Peshi Ko'y» bo'lib, «katta yo'l ustidagi joy» ma'nosini anglatgan. Peshko' tarixi bevosita Buxorodan Xorazm va Yeronga yo'nalgan buyuk ipak yo'li bilan uzviy bog'liqdir. "Peshi Ko'h" – tog' oldi bo'lishi ham mumkin.

Romitan Buxoro viloyatidagi shu nomli tuman markazi, shahar. Navoiy viloyati Navoiy tumanida ham shu nomli qishloq bor. Tojikiston Respublikasida ham Romitan degan joy nomi mavjud. Romitan atamasini Narshaxiy "Romtin", Muhammad Solih esa "Razmitin" shaklida keltiradi. Asrimizning 20-yillarigacha bu aholi manzili Laqlaqa deb yuritilib, Rometan (Xayrobod) tumanining markazi bo'lgan. Aslida Rometan deganda qo'rg'oni Rometan tushunilgan. Muhammad Narshaxiy qo'rg'oni Rometan haqida «Bu bir katta ko'handizga ega va mustahkam bir qishloq bo'lib, Buxorodan qadimiyroqdir» deb yozgan edi. Romitan

nomini **Rometi** degan urug` nomi bog`liq degan fikrni ham ayrim mualliflar keltiradilar. Ba'zi tarixiy manbalarda esa **Romi** so'zi harakatdagi otliq askar, nayzador ma'nosiga egaligi keltiriladi. Shunga asosan «askarlar turadigan joy», «harbiy manzil yoki qo'rg'on» ma'nosi ham bo'lishi mumkin. Yana "Roh"-yo'l, "miton"-qal'a, qo'rg'on, «yo'l bo'yidagi qo'rg'on» ma'nosida bo'lishini ehtimoli ham yo'q emas. Chunki bu qishloq buyuk ipak yo'li bo'yidagi manzillardan biri bo'lgan. Ayrim mualliflar Romitan va Romish nomlarini «Rom»-shodlik va xursandlik bilan bog`laydilar.

Soktari Buxoro viloyati G'ijduvon tumanidagi qishloq. Xalq etimologiyasiga ko'ra, qishloq xalqi o'tmishda o'qimishli va dono o'tgan bo'lib, yuzta pirlari bo'lgan ekan. Shuning uchun ham qishloqni «Sadpiri»-«yuzta piri bor joy» deyilgan. Sadpiri vaqt o'tishi bilan Soktariga aylangan deyiladi. "Qiyos-ul lug`otda" «suta» so'zi tayrilmo va yiilmo ma'nosida keltiriladi. Qishloqni Zarafshon bo'yida joylashganligini hisobga olib, uning asl ma'nosi "So'tari"-sirpanchi joy, daryo bo'yidagi suvlik joy bo'lishi mumkin. Atamaning ikkinchi ismi-tari, tar-o'l, suvlik demakdir.

Torob. Buxoro viloyati Jondor tumanidagi qadimiy qishloqlardan biri. Narshaxiy bu qishloqni Tarovcha deb atab, Nur, arorund, Vardona, Safna va Isvona qishloqlariga o'xshash hali Buxoro vujudga kelmasdan oldin paydo bo'lganligini qayd qiladi. Qishloq xalqi 1238 yilda Mahmud Torobiy boshchiligida mo'g'ul bosqinchilariga qarshi ko'targan ozodlik kurashi bilan mashhur. Xalq etimologiyasiga ko'ra, Torob- «arining kichraygan, toraygan joyi» ma'nosiga ega. "Qiyos-ul lug`ot"da "Tarova"-motam paytlarida kiyiladigan rangli chopon deb keltirilgan.

Shofirkon Buxoro viloyatidagi tuman markazi, shahar. Joyning asl nomi Xoja Orifi Mohitobon bo'lib, Naqshbandiya tariqatining XIII asrda yashab o'tgan mashhur namoyandasi Abduxoliq G'ijduvoniyning to'rtinchi xalifasi nomi bilan atalgan. Xoja Orif tug`ilgan paytdi joyning nomi Revgar qishlog'i bo'lganligi uchun u kishini ham Xoja Orif Revgariy deb ataganlar. Shofirkonni to'g'ri atamasi Shopurkom bo'lib, Narshaxiyning yozishicha, Sosoniylar sulolasidan bo'lgan

Kisroning (Xisrav I (531-578 yoki Xisrav II (590-628) o'g'li otasiga achchiq qilib bu viloyatga kelgan; Uning nomi Shopur edi. «Pur» Yeron tilida «o'g'il» demakdir. Buxorxudotdan bu mavzeni so'rab olib, ariq chiqarib uni «Shopurkom» deb atadi. Shopurkom-«shopur arig'i» deyiladi.

G`ijduvon Buxoro viloyatidagi tuman markazi, shahar. tarixiy manbalardan Narshaxiyning "Buxoro tarixi"da Muqanna qo'zg'oloni voqealari (775-776 yil) munosabati bilan tilga olinadi. Xalq etimologiyasiga ko'ra "g`uji-devon"-«Devlar to'planadigan joy», «g`uji-dehon», «bir to'p qishloq» singari ma'nolari bor deyiladi. Yana bir varianti Kishtuvon shaklidagi atamasi bo'lib, kishti-ekin eekuvchi, dehqonchilik qiluvchi, ekin ekiladigan paykal singari qator ma'nolari bor. G`ishtuvon dehqonlar manzili ma'nosida bo'lsa kerak.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR

1. Toponimika: oquv qo'ff./ S. Qorayev. — X : «O'zbekiston faylasufbri milliy jamiyati nashriyoti», 2006.
2. Adizova N. Buxoro tumani toponimlari. – Toshkent: Navro'z, 2020.
3. To'rayev H. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021.